

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОЇ МОТИВАЦІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Проблема забезпечення екологічної безпеки економічної діяльності набуває актуальності внаслідок посилення негативного антропогенного впливу на стан довкілля. Протягом останніх десятиліть напрацьовано механізм мотивації економічних агентів вживати заходів з екологізації виробництва, але поки що його дії недостатньо для зменшення темпу приросту шкідливих викидів в атмосферу. В статті обґрунтовується необхідність обов'язкової участі держав-лідерів за викидами в міжнародній екологічній політиці, за умови наукового обґрунтування останньої; розглядаються можливості забезпечення суспільної підтримки державного екологічного регулювання. На наш погляд, існуюча система мотивації суб'єктів господарювання має бути доповнена стимулами ринкового характеру. Підвищення інформованості споживачів щодо обсягів забруднення атмосфери в процесі виробництва (експлуатації) різних видів продукції шляхом відповідного її маркування посилить стимули виробників впроваджувати більш безпечні для довкілля технології, приверне увагу більшої кількості економічних агентів до проблеми парникового ефекту та забезпечить більш лояльне ставлення суспільства до запровадження нових екологічних вимог.

Ключові слова: парниковий ефект, екологічна політика, економічна мотивація.

Проблема обеспечения экологической безопасности экономической деятельности становится все более актуальной вследствие усиления негативного антропогенного влияния на состояние окружающей среды. На протяжении последних десятилетий нарабатано механизм мотивации экономических агентов принимать меры по экологизации производства, но пока его действия недостаточно для уменьшения темпа прироста вредных выбросов в атмосферу. В статье обосновывается необходимость обязательного участия государств-лидеров по объемам выбросов в международной экологической политике, при условии научного обоснования последней; рассматриваются возможности обеспечения общественной поддержки государственного экологического регулирования. На наш взгляд, существующая система мотивации субъектов хозяйствования должна быть дополнена стимулами рыночного характера. Повышение информированности потребителей об объемах загрязнения атмосферы в процессе производства (эксплуатации) разных видов продукции с помощью соответствующей ее маркировки усилит стимулы производителей внедрять более безопасные для окружающей среды технологии, привлечет внимание большего количества экономических агентов к проблеме парникового эффекта и обеспечит более лояльное отношение общества к внедрению новых экологических требований.

Ключевые слова: парниковый эффект, экологическая политика, экономическая мотивация.

The problem of providing of ecological safety of economic activity becomes more actual because of strengthening of negative anthropogenic influence on the state of environment. During last decades the mechanism of motivation of economic agents is produced to take measures on the ecologization of production, but while his action is not enough for diminishing of rate of increase of harmful extras in an atmosphere. In the article the necessity of obligatory participation in the international ecological policy of states, which provide the greatest volumes of extras, is grounded; possibilities of providing of public support of government ecological control are examined. In our view, the existent system of motivation of management subjects must be complemented by the stimuli of market character. The increase of being informed of users about the volumes of contamination of atmosphere in the process of production (exploitations) of different types of products by its proper marking will strengthen the stimuli of producers to provide more safe for an environment technologies, will come into the notice of greater amount of economic agents to the problem of hotbed effect and will provide more loyal attitude of society toward introduction of new ecological requirements.

Key words: greenhouse effect, ecological policy, economic motivation.

Глобальні кліматичні зміни, що відбуваються на планеті протягом останніх десятиліть, підвищують актуальність економічних задач реформування структури виробництва та способів його організації. Протягом останніх десятиліть сформувалася система мотивації, яка примушує суб'єктів господарювання вживати заходи, спрямовані на скорочення негативного впливу виробничої сфери на довкілля. Але, надаючи загрозливі прогнози щодо стану природних ресурсів, екологи вимагають швидких радикальних змін виробничої та споживчої поведінки в бік зменшення експлуатації благ, шкідливих для клімату планети. Для відповідних радикальних перетворень в сфері енергоспоживання дії існуючих стимулів, скоріш за все, недостатньо. Це обумовлює актуальність вдосконалення мотиваційного механізму застосування лояльних до довкілля технологій.

Тема екологічної безпеки останнім часом набуває популярності серед науковців. В структурі досліджень з даної тематики можна виділити роботи теоретичного характеру (Б. Данилишин, С. Дорогунцов, С. Злупко), присвячені обґрунтуванню категорії сталого розвитку, комплексному вивченню можливостей гармонійного співіснування людини і природи [1]. Актуальними є розробки прогнозних моделей, що доводять небезпеку збереження існуючих тенденцій природокористування, зокрема, ймовірні наслідки глобального потепління (Ю. Израель, Дж. Форрестер) [1; 2]. Найбільш наближеними до теми даної статті є роботи, присвячені проблемам екологізації виробництва, виявленню специфіки інвестицій в раціональне використання природних ресурсів, аналізу ефективності заходів щодо забезпечення екологічної безпеки, формуванню інституційного механізму врегулювання екологічних проблем (В. Аніщенко, В. Богачов, В. Голян, Ю. Макогон, О. Пилипчук тощо) [3-7].

Отже, автори обґрунтовують підходи до сумісного розв'язання екологічних та соціально-економічних проблем, пропонують інструменти регулювання діяльності суб'єктів ринку, застосування яких обумовлюватиме покращання поточної ситуації. Але з нашої точки зору, рекомендовані заходи є недостатньо обґрунтованими з точки зору мотивації держави чи суб'єктів господарювання щодо їх реалізації. Існує потреба у науковому та практичному вдосконаленні мотиваційного механізму реалізації заходів, спрямованих на покращення стану довкілля, розробці таких стимулів для держав, суб'єктів господарювання, які б відповідали ринковим принципам економічного регулювання.

Передумовою даного дослідження є очікування фахівців із стану навколишнього середовища щодо зменшення антропогенного впливу на стан атмосфери. Із забрудненням парниковими газами пов'язують глобальні зміни клімату на планеті, що може призвести до незвернених наслідків вже протягом найближчих десятиліть.

Головна мета дослідження – вдосконалення механізму спонукання суб'єктів економіки вживати заходи для стримування процесу пагубних природних перетворень. Ми прагнемо проаналізувати, чи

спроможні ринок та державне регулювання забезпечити необхідну мотивацію економічних агентів, дія яких стимулів може бути посилена в наявній системі мотивації до здійснення технологічних вдосконалень.

Серед науковців поки що немає єдиної думки щодо причин та наслідків глобального потепління. Багато хто з них наполягає, що воно викликане збільшенням викидів парникових газів внаслідок інтенсивної антропогенної діяльності та матиме серйозні негативні наслідки для населення планети. Серед останніх називають: зростання кількості, масштабності стихійних лих та людських і матеріальних втрат від них, погіршення врожаю зернових, зменшення продуктивності гідроелектростанцій тощо.

Справедливості заради слід додати, що існує багато гіпотез, за якими причини глобального потепління не пов'язані з діяльністю людини. Прихильники таких гіпотез називають роботу з протидії цьому явищу глобальною аферою, основне призначення якої – перерозподіл коштів. Але ми обираємо припущення щодо небезпечного антропогенного впливу на клімат не тому, що переконані в його істинності. Дане припущення є однією з основ здійснення міжнародної екологічної політики останніх десятиліть. І для нас це є приводом проаналізувати, наскільки економічні системи здатні відповідати зовнішнім викликам.

Зазначимо, що 95 % парникового ефекту припадає на водяну пару та вуглекислий газ. Вважається, що людська діяльність здійснює вплив на концентрацію в атмосфері вуглекислого газу, а частка водяної пари зростає вслід за ростом температури на планеті [8]. Тобто перш за все, екологи ставлять перед економікою задачу зменшення викидів вуглекислого газу. За словами керівника кліматичної програми Всесвітнього фонду дикої природи О. Кокоріна «лише скорочення викидів парникових газів як мінімум в два рази до середини поточного століття зможе запобігти важким наслідкам зміни клімату».

Не менше половини викидів вуглеводнів припадає на долю енергетики, транспорту та муніципального господарства, значна їх частина – на хімічну та металургійну галузі. З метою скорочення викидів пропонується змінити структуру паливного балансу шляхом переходу від спалювання вугілля до спалювання газу, впроваджувати в промисловість енергозберігаючі технології, замінити традиційні види енергії, засновані на спалюванні вуглеводневої сировини, нетрадиційними, підвищити ККД двигунів тощо. В якості заходів із зменшення забруднення атмосфери пропонується масштабне насадження лісів або впровадження інших технологій із зв'язування вуглеводню в атмосфері [9]. Кожний із цих заходів вимагає величезних інвестицій, що обумовлює проблему мотивації держав та окремих суб'єктів господарювання здійснювати відповідні капіталовкладення.

Традиційним стимулом до технологічної реструктуризації виробництва є економія собівартості. Вона досягається за рахунок впровадження

ресурсозберігаючих технологій, актуальність яких зростає в періоди стрімкого росту цін на ті чи інші ресурси, в тому числі енергетичні. Іншим стимулом екологізації виробництва є загроза зростання витрат внаслідок державної регламентації умов виробництва. Із 70-их років минулого століття, коли почалося активне обговорення екологічних проблем, у практику впроваджено немало заходів з екологічного регулювання. Перші з них передбачали встановлення гранично припустимих норм викидів в атмосферу та були спрямовані на зниження деградації навколишнього середовища. Але за такої системи звичним є ігнорування техніко-економічних показників виробництва та фактичного стану довкілля. Наступним кроком в регуляторній політиці стало нормування викидів з розрахунку на одиницю продукції. Останнім часом підвищується актуальність заходів, спрямованих на попередження утворення забруднень в основній технології виробництва замість впровадження очисних споруд. При регулюванні навантаження на довкілля в розвинутих країнах спираються на стратегію найкращої існуючої технології (Best Available Technology – BAT), яка дає можливість встановлювати граничні параметри викидів для однотипних технологій. В багатьох розвинутих країнах передбачено реалізацію державних програм із фінансування розробки та використання екологічно чистих технологій [10].

Одним з відомих на міжнародному рівні кроків до вирішення проблеми парникового ефекту є прийняття в 1997 р. Кіотського протоколу як доповнення до Рамочної конвенції ООН про зміну клімату. Згідно даного документу розвинуті країни взяли на себе кількісні зобов'язання із скорочення викидів парникових газів до 2012 р. в середньому на 5 % в порівнянні з 1990 р. Якщо по факту викиди країни є меншими за отриману квоту, надлишки можуть бути реалізовані іншим країнам. У США та Європі вже працюють біржі, на яких здійснюється торгівля квотами викидів парникових газів. Отже, мотивацією впровадження інвестиційних проектів з екологізації виробництва є можливість заробити кошти на реалізації зекономлених квот викидів.

Підсумуємо, які економічні мотиви вважаються дієвими для суб'єктів господарювання зменшувати масштаби забруднення атмосфери:

- негативна мотивація у вигляді загрози підвищення собівартості виробництва чи його заборони, зменшення обсягів реалізації внаслідок зниження конкурентоспроможності продукції. Виникає або при відчутному зростанні ринкових цін на енергоресурси або при встановленні державних нормативів на обсяги викидів, недотримання яких призводить до підвищення витрат у вигляді санкцій, або за умови впровадження ресурсозберігаючих технологій конкурентами. Державна регламентація або тиск конкуренції обумовлюють мотивацію технологічних вдосконалень, спрямованих на підвищення чи збереження конкурентоспроможності власної продукції

через недопущення абсолютного чи відносного (в порівнянні з іншими виробниками) зростання витрат. Щоправда, ймовірним варіантом реакції фірми на негативні стимули з боку держави є скорочення пропозиції з відповідним підвищенням ціни. В будь-якому випадку пристосування до нових обставин, продиктованих чи ринком, чи державою, здійснюється протягом кількох років, і внаслідок загрози зменшення темпів економічного зростання держави утримуються від різкої зміни екологічних вимог;

- позитивна мотивація у вигляді можливості додаткової економії витрат. Передбачає отримання податкових пільг за умови впровадження корисних для довкілля інвестицій, пільгових кредитів, безкоштовного фінансування заходів із зниження викидів парникових газів. Масштабне використання таких інструментів є неможливим внаслідок необхідних для цього бюджетних витрат міжнародних організацій або урядів держав. Тому фахівці покладають певні сподівання на реалізацію умов Кіотського протоколу, в якому також обґрунтовується механізм економії витрат за рахунок зниження викидів діоксиду вуглецю до атмосфери. Продаж надлишкових квот забезпечує фінансування екологічних проектів, або з іншого боку, впровадження таких проектів створює передумови для появи надлишкових квот, реалізація яких може відшкодувати вартість капіталовкладень.

Отже, за наявності обернено пропорційного зв'язку між застосуванням екологічно безпечних технологій та собівартістю виробництва, суб'єкти господарювання вдаються до реструктуризації виробництва. Проаналізуємо, які наслідки має дана діяльність для стану атмосфери планети.

За даними Global Carbon Project приріст викидів вуглекислого газу до атмосфери у 2007 р. склав 2,2 частини на мільйон. Причому викиди з природних джерел склали всього 50 % антропогенних викидів. В 2006 р. приріст склав 1,8 частини на мільйон, за період 2000-2007 рр. – більше 2, в 90-их роках – 1,5 частини на мільйон на рік, у 80-их – 1,6, у 70-их – 1,3. Концентрація вуглекислого газу в 2007 р. досягла 383 частини на мільйон, тоді як перед першою промисловою революцією вона складала 280 (1750 р.). На думку експертів GCP, така концентрація є найвищою за останні 650 000 років, а можливо, і за останні 20 млн років [11]. Дані результати поки що не враховують наслідки виконання умов Кіотського протоколу, але як вже згадувалося, навіть за умови дотримання країнами взятих на себе зобов'язань, можна розраховувати лише на скорочення викидів в середньому на 5 % за період 2008-2012 рр. в порівнянні з 1990 р. Тому механізми, що запроваджуються Кіотським протоколом, є цінними скоріше в якості перших кроків щодо вирішення проблеми, а не дійсно ефективного способу її вирішення.

Екологічна політика окремих держав та підприємств в кращому випадку дещо уповільнює темпи забруднення атмосфери планети, але не сприяє

реальному скороченню викидів. По-перше, наслідки екологічної політики є неоднозначними по різних країнах світу. З 2005 р. більше половини викидів припадає на країни, що розвиваються. Серед них Китай – на першому місці за викидами у світі, Індія – на четвертому, при тому, що частка Китаю у світовому ВВП за паритетом купівельної спроможності у 2005 р. складала 9,7 %, а частка США (друга позиція за обсягом викидів) – 25,51 % [12]. Для країн, що розвиваються, задача забезпечення економічного зростання є першочерговою в порівнянні із задачею зменшення антропогенного тиску на навколишнє середовище. Але однією з передумов сталого розвитку будь-якої країни і позитивного вирішення її внутрішніх суперечностей науковці називають збалансованість у вирішенні економічних та екологічних проблем [4]. Звичайно, коректніше ранжирувати країни не за сумарними викидами, а за викидами на одиницю площі країни, але ті з них, які є лідерами за даним показником, мають реалізувати задачу підвищення темпів економічного зростання лише в комплексі із задачею зменшення абсолютної величини шкідливих викидів. По-друге, позитивна економічна оцінка того чи іншого проекту з екологічної модернізації виробництва не завжди є гарантією внеску даного проекту до покращення стану довкілля. Наприклад, зменшення енергоємності виробництва одиниці продукції при одночасному збільшенні обсягів виробництва може в підсумку збільшити викиди в атмосферу. Загалом, використовувані на даний момент інструменти мотивації країн та суб'єктів господарювання не забезпечують бажаного ефекту зменшення антропогенного впливу на довкілля.

Виходячи з цього, передумовами реального зменшення концентрації парникових газів в атмосфері або хоча б темпів їх приросту є:

- здійснення державної екологічної політики, спрямованої на підвищення мотивації фірм вживати заходів з екологізації виробництва, усіма країнами, на долю яких припадає більша частина сумарних викидів. Якщо необхідні наукові розробки та їх промислове впровадження матимуть місце лише в розвинутих країнах світу, сукупний вплив світового виробництва буде лише погіршувати стан атмосфери. Дана вимога має бути врахована при розробці наступних за Кіотським протоколом міжнародних екологічних документів;
- зміна підходів щодо економічної оцінки інвестицій в екологічно чисті технології. Так, наслідком впровадження такої технології має бути зменшення викидів якщо не за будь-якої можливої динаміки обсягів виробництва, то за повного використання наявних на момент удосконалень виробничих потужностей.

Проблема відсутності згоди держав-учасниць міжнародної спільноти в проведенні екологічної політики обумовлена їх орієнтацією, перш за все, на досягнення своїх власних цілей. Точніше, декларативна мета у всіх одна – підвищення

добробуту населення, але шляхи її досягнення часто суперечать інтересам інших країн. Як і фірми, країни конкурують між собою за ресурси, ринки збуту, а також можливості забруднення довкілля в тій мірі, в якій вони обумовлені нарощенням обсягів виробництва.

Чисте повітря є прикладом спільної власності, кожний учасник якої прагне до її надмірного використання. Мотивація здійснювати інвестиції в збереження якості даного ресурсу низька, зважаючи на те, що вигоди від інвестиційних витрат одного користувача розподіляються між усіма. Отже, кожна країна, для запобігання її ухилення в процесі реструктуризації системи виробництва, має отримати мотивацію до відповідних дій. Якнайменш, система мотивації повинна включати такі елементи:

- переконання в тому, що збереження (збільшення) обсягів викидів являє реальну загрозу для планети і призведе до великих втрат кожної країни;
- забезпечення гарантій того, що кожна країна серед тих, що найбільше забруднюють довкілля, братимуть на себе аналогічні зобов'язання із зменшення викидів діоксиду вуглецю;
- наявність суспільної підтримки всередині країни.

Тобто важливе значення в якості мотиваційного фактора для держав мають наукові розробки, які б однозначно обґрунтували (чи спростували) шкідливі наслідки викидів парникових газів під час здійснення виробничої діяльності, а також міжнародне співробітництво з метою вирішення даної проблеми. В значній мірі згода держави брати участь у міжнародних домовленостях залежить і від внутрішніх взаємовідносин між органами влади та суспільством. Зацікавленість країни в тому чи іншому міжнаціональному проєкті обумовлюється мірою його підтримки суб'єктами економіки, наявністю в органах державної влади інструментів впливу на тих, хто і є безпосереднім виконавцем угод.

Громадяни практично будь-якої держави гіпотетично зацікавлені в збереженні навколишнього середовища. Але в статусі виробників та споживачів, без економічної мотивації кожний бажав би залишитися поза цим процесом. Виробники здійснюватимуть капіталовкладення лише з розрахунку на їх окупність, або завдяки безпосередній економії витрат, або з розрахунком збільшити частку ринку при зростанні суспільної популярності. Споживач надасть перевагу екологічно безпечнішій продукції лише в тому разі, якщо за усіма іншими параметрами вона відповідає звичним стандартам. Або за умови, що екологічна безпека буде одним із пріоритетів за шкалою споживчих уподобань.

На наш погляд, в існуючій системі мотивації виробників не вистачає стимулів з боку споживачів. В свою чергу, споживачі (як кінцевої продукції, так і, перш за все, товарів промислового призначення) не звертають достатньо уваги на екологічні параметри виробництва (та експлуатації) благ, що купуються. Можливо, ситуація зміниться, якщо виробники будуть зобов'язані надавати

інформацію щодо сумарних викидів вуглекислого газу за період та викидів на одиницю виробленої продукції, і споживачі звикнуть здійснювати вибір з урахуванням даного параметру. Адже виробники автомобілів останнім часом вказують обсяг викидів CO₂ під час експлуатації їх продукції. Подібна практика може застосовуватися і при реалізації промислової продукції чи предметів кінцевого споживання, виробництво яких супроводжується негативним впливом на атмосферу. Обов'язкова наявність вищезазначеної інформації може обумовити її сприйняття як одного з елементів якості. Постачальники, вимушені інформувати потенційних партнерів, матимуть більше стимулів при розробці якісних характеристик благ враховувати ступінь екологічної безпечності виробництва.

Ми не вважаємо, що такий елемент мотивації за короткий термін внесе радикальні зміни у структуру виробництва і споживання. Але якщо вчені доведуть необхідність більш жорсткого екологічного регулювання і їх аргументи будуть визнані урядами більшості країн, краща інформованість споживачів про ступінь шкідливості для атмосфери виробництва і споживання тих чи інших благ забезпечить більш лояльне ставлення до запровадження нових екологічних вимог. Стандарти екологічності виробництва мають стати беззаперечним фактором конкурентоспроможності продукції будь-якої фірми, незалежно від того, працює вона на національний чи міжнародний ринок. А це можливо за умови взаємної мотивації виробників та споживачів: інформування останніх сприятиме переміщенню в шкалі споживчих уподобань вимоги екологічної безпеки виробництва, а для суб'єктів господарювання це послугує додатковим стимулом впровадження таких технологій, які, за умови збереженням усіх інших якісних параметрів продукції, будуть вироблені з меншим негативним впливом на довкілля.

Отже, в процесі здійснення даного дослідження ми дійшли до таких висновків:

- розроблена до поточного часу система мотивації капіталовкладень в екологічно безпечні технології, яка включає негативні (у вигляді обмежень, що накладаються ринком чи державою) та позитивні стимули (заохочувальні податкові пільги чи безпосереднє фінансування технологічної реструктуризації підприємств) є недостатньою для зменшення темпу приросту викидів парникових газів, що обумовлює потребу в додатковій мотивації учасників ринку;
- причинами негативної динаміки обсягів викидів є недостатня участь держав, економіки яких є найбільшими постачальниками шкідливих викидів, у міжнародному співробітництві в сфері екологічного регулювання, а також недостатня мотивація окремих суб'єктів господарювання;
- з метою підвищення ефективності міжнародного співробітництва має бути запроваджена обов'язкова участь держав-лідерів за викидами в міжнародній екологічній політиці, за умови наукового обґрунтування останньої. Наслідком має бути узгодження задач підвищення темпів економічного зростання та збереження довкілля для країн, економіка яких створює найбільші екологічні загрози;
- з метою суспільної підтримки більш жорсткого державного екологічного регулювання, а також з метою посилення взаємної мотивації виробників і споживачів, необхідним складовою мотивації суб'єктів господарювання має бути підвищення інформованості споживача щодо обсягів забруднення атмосфери в процесі виробництва (експлуатації) відповідних видів продукції. Запровадження показників обсягів викидів в якості однієї з обов'язкових характеристик товарів, при виробництві яких мають місце викиди вуглекислого газу, приверне увагу більшої кількості споживачів до проблеми парникового ефекту та з часом стане додатковим фактором конкурентоспроможності продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приймак В., Ткач І. Генеза екомологічної парадигми людського розвитку // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 3. – С. 28-34.
2. Третьякова И.С. Причины, пути и способы решения глобальных экологических проблем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pips/2008/BSEC_2008/Pages%20from%20tom2/0531.pdf.
3. Аніщенко В.О. До питання щодо вдосконалення теоретико-методологічних засад екологічного інвестування // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 38. – С. 175-183.
4. Богачов В. Необходимость повышения экологической безопасности в Украине // Економіст. – 2008. – № 9. – С. 12-13.
5. Голян В.А. Формування інституційного механізму екологобалансованого водокористування // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 8. – С. 145-154.
6. Макогон Ю.В., Рябчин О.М. Роль Кіотського протоколу і сучасних екотехнологій в енергозберігаючій політиці України // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 135-143.
7. Пилипчук О. Еколого-економічна оцінка якості нової техніки // Економіст. – 2007. – № 6. – С. 71-73.
8. Егошин А.В. Факты, гипотезы, комментарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.priroda.ru/item/389>.
9. Киото на пороге России: основы системы правового регулирования выбросов парниковых газов в Российской Федерации [Монография]. Ю.В. Соловей, под общей редакцией А.В. Ханькова. – М.: ИГ «Юрист», 2003. – 320 с. – С. 9.

10. Инновации в экологии // Исследование группой «Эксперт» под руководством Д. Медовникова, А. Шмарова. – 2006. – С. 16-19.
11. Carbon budget 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/07/index.htm>.
12. Иванов Ю. О глобальном международном сопоставлении ВВП по 146 странам мира // Вопросы экономики. – 2008. – № 5. – С. 22-35.

Рецензенти: Бажал Ю.М., д.е.н., професор;
Горлачук В.В., д.е.н., професор.

© Фертікова Т.М., 2010

Дата надходження статті до редколегії 10.12.2009 р.